

Barbara Roszkowska-Mądra¹

Zakład Przedsiębiorczości
Uniwersytet w Białymstoku

Typologia systemów gospodarowania w rolnictwie jako przykład stosowania zasady good governance w rozwoju obszarów ONW

Typology of farming systems as a tool for implementation of the good governance rule in less favoured areas development

Synopsis. W pracy przedstawiono uzasadnienie stosowania zasad dobrego rządzenia w polityce rozwoju obszarów wiejskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie (ONW). W celu usprawnienia i poprawy skuteczności zarządzania rozwojem obszarów ONW, które są postrzegane jako „wymagające” w sferze rozpoznawania i planowania rozwoju, zaproponowano wykorzystanie typologii systemów gospodarowania w rolnictwie. Takie podejście do zarządzania rozwojem ONW pozwala na elastyczne stosowanie i bardziej efektywne wykorzystanie instrumentów wsparcia kierowanych na te tereny. To może przyczynić się do możliwie skutecznego rozwiązywania zróżnicowanych problemów rozwojowych na ONW, jak również do wdrażania powszechnie akceptowanego europejskiego podejścia do rozwoju wsi i rolnictwa, jakim jest paradygmat zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju.

Słowa kluczowe: good governance, ONW, obszary wiejskie, rozwój zrównoważony.

Abstract. A justification of using the good governance rule in the policy of less favoured areas (LFAs) development was presented. Using typology of farming systems for increasing efficiency of public governance in the LFAs development was discussed. This approach allows a flexible implementation of different measures applied in these very diverse areas. Then, public measures and instruments could be more effectively utilized and natural, social and economic problems occurring in LFAs can be solved in a shorter period of time. Also, the European paradigm of rural areas sustainable development involving multifunctionality and diversification of agriculture can be implemented more effectively.

Key words: good governance, LFA, rural area, sustainable development.

Wstęp

Środowiskowe oraz społeczno-ekonomiczne niedobory, występujące na obszarach wiejskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania w rolnictwie (ONW), nie tylko utrudniają prowadzenie na nich działalności rolniczej, ale również znacząco ograniczają ich rozwój społeczno-gospodarczy.

Dotychczasowe polityki wdrażania idei rozwoju obszarów ONW, obejmujące określanie, programowanie i wdrażanie konkretnych strategii rozwoju, polegały na uogólnianiu występujących na nich niedostatków, co nie stanowiło dobrej podstawy do opracowania wobec nich efektywnej polityki prorozwojowej w ramach zasad i form zarządzania publicznego na różnych poziomach wdrażania tej polityki.

¹ Dr, e-mail: broszkowska@poczta.onet.pl

Badania prowadzone na obszarach nizinnych ONW wskazują, że w obrębie ich poszczególnych typów występuje bardzo duże zróżnicowanie posiadanych zasobów (ONW I, ONW II) [Roszkowska-Mądra i in. 2006]. Zatem ograniczanie się wyłącznie do kryteriów delimitacji obszarów ONW, przy podejmowaniu działań prorozwojowych na tych obszarach, nie stanowi dobrej podstawy do tworzenia i realizowania strategii ich zrównoważonego rozwoju, która jest konstytucyjną normą rozwoju Polski, obowiązującą we wszystkich obszarach gospodarki.

Duże zróżnicowanie obszarów nizinnych ONW pod względem przyrodniczym, społecznym i ekonomicznym, obejmujące głównie stosowane systemy gospodarowania, sposoby zarobkowania i strategię życia ludności je zamieszkującej, wymaga prowadzenia wobec nich niezwykle wymagającej polityki prorozwojowej. Wydaje się, że powinna ona uwzględniać znaczne rozmiary i silne zróżnicowanie występujących na nich problemów rozwojowych, które wymagają kierowania szerokiego zakresu instrumentów wsparcia, dostępnych w ramach współcześnie prowadzonych polityk gospodarczych, oraz współdecydowania i akceptacji lokalnych społeczności w wyznaczaniu dla nich priorytetowych kierunków rozwoju.

Cele i metody badań

Celem pracy jest przedstawienie teoretycznych podstaw uzasadniających potrzebę wspierania obszarów wiejskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) oraz wykazanie słuszności przestrzegania w polityce wspierania ich rozwoju zasady good governance. W celu usprawnienia i poprawy skuteczności zarządzania rozwojem obszarów ONW, zaproponowano wykorzystanie typologii systemów gospodarowania w rolnictwie, która pozwoli na efektywne wdrażanie nowego europejskiego modelu rolnictwa na obszarach ONW. W pracy wykorzystano przede wszystkim metodę analizy opisowej.

Good governance w aspekcie rozwoju obszarów wiejskich o niekorzystnych warunkach gospodarowania

Potrzeba wspierania obszarów ONW znajduje swoje uzasadnienie przede wszystkim w teoriach renty gruntowej, której waloryzacja może być wykorzystana w polityce wspierania i rozwoju tych terenów. Zmniejszona renta gruntowa na obszarach ONW jest pierwotnym powodem niedorozwoju społeczno-gospodarczego tych obszarów i stanowi przyczynę splotu procesów występujących na nich ograniczeń rozwojowych. Uzasadnienie dla ich wspierania można również dostrzec w teoriach i koncepcjach rozwoju regionalnego i lokalnego, jak i we współcześnie propagowanym modelu zrównoważonego europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, realizowanym głównie w ramach koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego.

W warunkach gospodarki otwartej, rosnący popyt na produkty rolne jest zaspokajany przez konkurencję zewnętrzną, posiadającą zdolności do tańszej produkcji. W konsekwencji tego, rolnictwo o gorszych warunkach naturalnych jest spychane na margines aktywności produkcyjnej, co skutkuje mniejszymi dochodami ludności rolniczej, odchodzeniem jej z rolnictwa do innych pozarolniczych działalności, często oddalonych od

miejsca ich zamieszkania, wyludnianiem i zubożeniem tych terenów oraz degradacją środowiska naturalnego, krajobrazu, zaniku tradycji i tożsamości kulturowej [Sobiecki 2007].

Podtrzymywanie rolnictwa na ONW, ze względu na wytwarzanie na nich wielu wartości (przyrodniczych, kulturowych, krajobrazowych, rekreacyjnych), jest niezwykle ważne dla całego społeczeństwa. Fakt ten stanowi mocną podstawę legitymizacji wsparcia dla rolnictwa na tych obszarach, zarówno wobec własnego społeczeństwa, jak i na forum WTO, gdzie instrument ONW zaliczono do tzw. „koszyka zielonego” (ang. green box) [Wilkin 2006].

Zmiany, jakim podlega Wspólna Polityka Rolna, wyraźnie wskazują, że ukierunkowuje się ona na wielofunkcyjny rozwój, który jest najodpowiedniejszym sposobem wypełniania rozwoju zrównoważonego, w którym uwzględnia się, oprócz funkcji ekonomicznej, także inne funkcje, tj. ekologiczną, społeczną i kulturową, obejmujące postulaty mające na celu ochronę przyrody, wiejskiego krajobrazu, tradycyjnego sposobu życia oraz realizację zasad rolnictwa zrównoważonego i ochronę bioróżnorodności w produkcji rolnej, przy jednoczesnym generowaniu miejsc pracy. W warunkach polskiej wsi wydaje się być pożądane tworzenie i wdrażanie pełnej formuły wielofunkcyjnego rozwoju, w której podobne znaczenie przyznaje się każdej z pięciu funkcji rolnictwa w koncepcji jego wielofunkcyjności. Taką propozycję, traktowania wielofunkcyjności i dostosowania strategii jej wdrażania do terytorialnego zróżnicowania obszarów wiejskich, uzasadnia aktualna rzeczywistość polskiej wsi i rolnictwa [Wilkin 2008; Roszkowska-Mądra 2009].

Wielofunkcyjny rozwój obszarów ONW może być szansą dla gospodarstw rolnych tam położonych na uzyskiwanie porównywalnych dochodów, jak na obszarach poza ONW. Może on także stwarzać możliwości uzyskiwania porównywalnych lub niejednokrotnie większych rent gruntowych, czyniąc ziemię mało urodzajną bardziej atrakcyjnymi i pozwalając na osiągnięcie z nich dochodów porównywalnych do uzyskiwanych na obszarach wysoko urodzajnych.

Szans na efektywny rozwój obszarów ONW należy upatrywać w dobrym zarządzaniu ich rozwojem, polegającym na stworzeniu dogodnych warunków do realizacji, przez poprawę przejrzystości funkcjonowania władz oraz włączanie obywateli w funkcjonowanie państwa, rozwoju gospodarczego oraz demokratyzacji. Ponadto na sprzyjaniu powstawaniu przyjaznych warunków dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego oraz przedsiębiorczości, a zatem i wdrażaniu powszechnie akceptowanego europejskiego podejścia do rozwoju wsi i rolnictwa, jakim jest zrównoważony i wielofunkcyjny rozwój.

Działania te są szczególnie ważne w odniesieniu do obszarów wiejskich o niekorzystnych warunkach do prowadzenia działalności rolniczej, które nie są w stanie, bez pomocy zewnętrznej, wydobyć się z niekorzystnej sytuacji, w jakiej się znalazły. Cechuje je niedorozwój instytucjonalny, mała sprawność instytucji i władzy publicznej oraz bierność, a nawet apatia społeczna. Sytuacja taka często może być spowodowana niekorzystnym układem uwarunkowań endogenicznych, ale również może wynikać z przesłanek egzogenicznych i mieć charakter polityczny [Musiał 2009].

Od lat dziewięćdziesiątych minionego wieku obserwuje się wzrost zainteresowania koncepcją dobrego rządzenia „good governance”, którą Bank Światowy definiuje jako zdrowe zarządzanie rozwojem, które wymaga ustanowienia norm i instytucji służących podejmowaniu decyzji, wymuszające odpowiedzialność trzymających władzę za jej sprawowanie [Mikułowski 2005]. Wzrost zainteresowania wdrażaniem tej koncepcji do praktyki gospodarczej wynika z toczących się dyskusji nad rolą, jaką pełni państwo w warunkach globalizacji i integracji europejskiej, z dostrzegania znaczenia sposobu

rządzenia i funkcjonowania sfery publicznej dla konkurencyjności gospodarki oraz z konieczności poprawy efektywności wykorzystania środków publicznych.

„Good governance” obejmuje swoim zainteresowaniem działania wspierające [Koncepcja... 2008]:

- efektywność działań rządów, tworzenie warunków zapewniających realizację zrównoważonego rozwoju (podnoszenie dobrobytu społecznego, tworzenie równych szans dla wszystkich obywateli, dążenie do zapewnienia podstawowych usług społecznych),
- rozwój gospodarki, prowadzenie wysokiej jakości polityk gospodarczych, gwarantujących funkcjonowanie wolnego rynku, stabilności makroekonomicznej, wzrostu gospodarczego (przestrzeganie i egzekwowanie praw własności, regulacje prawne, otwartość na zagranicznych inwestorów, efektywny system podatkowy, liberalizacja handlu),
- demokratyzację, włączanie społeczeństwa w sprawowanie władzy publicznej, w ramach wzajemnych relacji z rządem i administracją, na wszystkich głównych etapach realizacji polityk publicznych (programowanie, implementacja, monitoring), przy przestrzeganiu szeroko rozumianej demokratyzacji zarządzania.

Najogólniej, działania w ramach „good governance” polegają na wyznaczeniu, z punktu widzenia pożądanego celu, sposobów i kierunków, jakie powinny być spełnione w sposobie podejmowania decyzji i sprawowaniu władzy [Rudolf 2010]. U podstaw tej koncepcji leży ograniczanie roli rządu (państwa) tylko do funkcji i sfer działania, których nie może zrealizować rynek i podmioty prywatne, zwiększenie skuteczności i efektywności działań organów państwowych i instytucji publicznych, tworzenie „dobrych instytucji”, poszerzenie możliwości dla „samoorganizującego się społeczeństwa” i wolnego rynku, budowanie dwustronnego zaufania między rządem (władzą państwową) a społeczeństwem, wszechstronne sprzyjanie działaniom przyczyniającym się do rozwoju społeczno-gospodarczego, wykazywanie troski o najsłabszych członków społeczeństwa [Badania... 2008]. Najogólniej rzecz ujmując, stosowanie w praktyce gospodarczej zasad dobrego rządzenia ogranicza niedoskonałości rynku i rządu i przyczynia się do przyspieszenia rozwoju społeczno-gospodarczego.

Dotychczasowe podejście do zarządzania rozwojem obszarów ONW

Współczesne polityki zarządzania rozwojem obszarów ONW, obejmujące określenie i programowanie głównych (priorytetowych) kierunków i strategii rozwoju tych obszarów, oraz różne formy interwencjonizmu państwowego i samorządowego, sprzyjające realizacji nakreślonych celów, są często oparte na założeniu, że obszary ONW cechują się relatywnie ekonomicznym niedorozwojem i niskimi dochodami ludności, zaś zjawiska te występują generalnie, w podobnym natężeniu, na rozpatrywanych obszarach w danym kraju [Dax i Hellegers 2000; Hodge i Monk 2004; van Keulen 2006; Ruben i in. 2007]. Takie uogólnienie nie stanowi dobrej podstawy do opracowania efektywnej prorozwojowej polityki wspierania ONW w ramach zasad i form zarządzania publicznego na różnych poziomach administracyjnych. Wynika to z dużego zróżnicowania tych obszarów pod względem zasobów przyrodniczych i społecznych oraz sytuacji ekonomicznej, obejmującej dostęp do rynków i instytucji, a także działalność gospodarczą w rolnictwie i poza nim, po-

ziom dochodów i warunki życia ludności rolniczej [Rosner 1999; Roszkowska-Mądra i in. 2006; van Keulen 2006].

Niedocenie w polityce gospodarczej wspomnianej, różnorodności obszarów ONW na świecie (głównie w krajach rozwijających się) było ważną przyczyną niepowodzeń wielu dotychczasowych, bardzo drogich i zaangażowanych, programów pomocowych [Dixon i in. 2001; Ruben i Pender 2004; van Keulen 2006; Ruben i in. 2007].

Przykładem mogą być programy pomocy kierowane przez Bank Światowy dla krajów rozwijających się. Obejmowały one między innymi rolnictwo, ochronę zdrowia, transport i infrastrukturę. W sektorze rolniczym uwzględniono doradztwo rolnicze, kredyty, rozwój badań naukowych, zaopatrzenie w środki produkcji, organizację zbytu produktów rolnych itp. Jednakże programy te okazały się nie tylko niezwykle drogie, ale także i zawodne z powodu dużego zróżnicowania gospodarstw wiejskich, nadmiernej centralizacji i odgórnym form zarządzania, braku zaangażowania ze strony mieszkańców w ich realizację. W konsekwencji zostały uznane za nieudane podejście rozwojowe.

Natomiast działania o charakterze zintegrowanym, realizowane w latach osiemdziesiątych minionego wieku na obszarach wiejskich uznanych za problemowe w sześciu krajach członkowskich Unii Europejskiej, zakończyły się sukcesem. Działania te dotyczyły wdrażania różnych form przedsiębiorczości na wsi i racjonalnego zarządzania użytkowaniem ziemi. Sukces ten wyrażony został wzrostem aktywności gospodarczej i zatrudnienia oraz racjonalności gospodarowania ziemią. Należy go przypisać dobremu dostosowaniu programów do specyfiki obszarów, na które były kierowane, oraz trafnemu włączaniu społeczności lokalnych w opracowywanie poszczególnych programów [Adamowicz 2005].

Propozycja wykorzystania typologii systemów gospodarowania w rolnictwie w rozwoju obszarów ONW

Jednakowa (nieelastyczna) polityka prorozwojowa dla ONW w danym kraju lub dużym regionie nie jest zwykle efektywna, ponieważ nie bierze pod uwagę swoistości przestrzennych warunków przyrodniczych i społecznych oraz sytuacji ekonomicznej rolnictwa i obszarów wiejskich [Hodge i Monk 2004; Dax 2005; van Keulen 2006; Bertaglia i in. 2007; Kutkowska 2007]. Zatem wydaje się, że znacznie bardziej skuteczna może być polityka prorozwojowa wobec ONW dostosowana elastycznie do ich zróżnicowanej rzeczywistości. Takie podejście do rozwoju pozwoli na wybór kierunków i strategii rozwoju odpowiadających dobrze na lokalne potrzeby ludności oraz na efektywne i zrównoważone gospodarowanie zasobami w konkretnych okolicznościach społecznych i ekonomicznych. Do jego realizacji może być przydatne wykorzystanie koncepcji systemów gospodarowania w rolnictwie. System gospodarowania w rolnictwie (ang. farming system) w sensie ekonomiczno-rolniczym jest holistycznym opisem gospodarstwa rolnego pod względem wykorzystania ziemi do produkcji roślinnej i zwierzęcej, rodzaju pozarolniczej działalności gospodarczej oraz poziomu dochodów i życia rolnika wraz z jego rodziną, a także środowiska przyrodniczego, społecznego, ekonomicznego, infrastrukturalnego i instytucjonalnego, które warunkują wymienione rodzaje działalności gospodarczej [Hodge i Monk 2004; Bertaglia i in. 2007]. Ocena istniejącego zróżnicowania obszarów ONW pod względem systemu gospodarowania w rolnictwie oraz wydzielenie najważniejszych typów tych systemów (dokonanie ich typologii) na poziomie gospodarstw lub gmin daje podstawę do opracowywania

oraz skutecznego promowania i wdrażania najbardziej adekwatnych kierunków dalszego rozwoju obszarów ONW.

Takie podejście do zarządzania rozwojem obszarów wiejskich, szczególnie obszarów ONW, będących najbardziej wymagającą częścią obszarów wiejskich wobec polityki prorozwojowej, jest przejawem całościowego, czyli holistycznego spojrzenia na zróżnicowanie przestrzeni geograficznej i zjawisk przyrodniczych oraz społeczno-ekonomicznych, dając możliwości prowadzenia wobec nich wysokiej jakości polityk gospodarczych, sprzyjających realizacji zrównoważonego rozwoju.

Występujące na danym obszarze wiejskim typy systemów gospodarowania w rolnictwie wyróżnia się na podstawie klasyfikacji gospodarstw lub jednostek administracyjnych (głównie gmin) na grupy jednorodne pod względem wielu zmiennych, charakteryzujących kompleksowo systemy gospodarowania. Przyjmuje się, że każda wydzielona pod względem wielu cech jednorodna grupa gospodarstw lub jednostek obszarowych jest oznaką istnienia populacji podmiotów gospodarczych (gospodarstw lub jednostek obszarowych), funkcjonujących według pewnego typu systemu gospodarowania, określonego na podstawie średnich poziomów najważniejszych zmiennych, charakteryzujących te systemy w gospodarstwach na rozpatrywanym obszarze wiejskim. Dane odnośnie wyróżnianych zmiennych na poziomie jednostek administracyjnych (głównie gmin) mogą pochodzić z powszechnych spisów rolnych oraz z różnych systemów informacji, głównie GIS i jego modyfikacji. W przypadku klasyfikacji gospodarstw rolnych dane te powinny być pozyskiwane na podstawie przeprowadzanych badań ankietowych.

Rzeczowy charakter wyróżnionych typów systemów gospodarowania w rolnictwie i ich nazewnictwo określa się na podstawie średniego poziomu analizowanych zmiennych w danej grupie. Nazwy systemów gospodarowania rolniczego nie są określone w formie standardowej (jak systemy rolnicze), jednak często wywodzą swoje nazewnictwo od nazw systemów rolniczych, zasobów przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych, od dominującego rodzaju i struktury działalności rolniczej oraz od rodzaju działalności pozarolniczej prowadzonej przez ludność rolniczą [Dixon i in. 2001; Ruben i in. 2007; Ruiz i in. 2008]. W klasyfikacji gospodarstw lub jednostek przestrzennych na grupy wielowymiarowo jednorodne (jednorodne jednocześnie pod względem wszystkich badanych zmiennych), służącej do przeprowadzenia typologii systemów gospodarowania w rolnictwie oraz do oceny uwarunkowania i wzajemnych relacji między wyróżnionymi typami tych systemów, stosuje się statystyczne metody wielozmienne, zwłaszcza analizę składowych głównych i analizę skupień [Filipiak i Wilkos 1998; Dixon i in. 2001; Ślusarz 2005; Ruiz i in. 2008].

Wyniki klasyfikacji (typologii) systemów gospodarowania w rolnictwie mogą być wykorzystywane do wyboru adekwatnych, w stosunku do istniejącej rzeczywistości, kierunków rozwoju obszarów wiejskich, stanowiąc podstawę do możliwie skutecznego wdrażania postępu gospodarczego, zgodnie z paradygmatem zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich i do poprawy spójności społeczno-ekonomicznej obszarów ONW z obszarami o korzystniejszych uwarunkowaniach rozwojowych. Wybór ten może być dokonywany przez administrację państwową i pozarządową, samorządy terytorialne, organizacje zawodowe, służby doradztwa fachowego oraz samych rolników. Podejście to pozwala na elastyczne zarządzanie i efektywne, zgodne z rzeczywistymi potrzebami, projektowanie instrumentów wspierających te obszary, umożliwiając efektywne wdrażanie zrównoważonego rozwoju rolnictwa i unijnej polityki wspierania obszarów ONW [Roszkowska-Mądra 2010].

Podsumowanie

Obszary wiejskie ONW, ze względu na duże zróżnicowanie zasobów w obrębie ich poszczególnych typów na nizinnych ONW (ONW I, ONW II), postrzegane są jako „wymagające” nie tylko w sferze ich rozpoznania, ale również w planowaniu ich rozwoju. Zaproponowana w pracy koncepcja wydzielenia typów systemu gospodarowania w rolnictwie na obszarach ONW pozwala na wykorzystanie jej do większego uelastyczenia polityki wobec nich, a zwłaszcza na jej stosowanie na poziomie lokalnym, zgodnie z ich różnorodną rzeczywistością przyrodniczą i społeczno-ekonomiczną. Koncepcja ta może być wykorzystywana do realizacji strategii zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich ONW o podobnej specyfice (systemach gospodarowania w rolnictwie). Współdziałanie gmin o podobnych problemach rozwojowych może im ułatwiać dostęp do środków unijnych oraz dotacji celowych na realizację zadań o znaczeniu ponadlokalnym, które mogą stanowić ważny instrument finansowy, wspierający procesy inwestycyjne i rozwój tych gmin. Koncepcja ta umożliwi realizację nowego podejścia do rozwoju wsi i rolnictwa, które jest nierozzerwalnie związane z ewolucją Wspólnej Polityki Rolnej. Podejście to postuluje odejście od odgórnego sterowania polityką na rzecz działań oddolnych, według koncepcji rozwoju endogennego i lokalnego, oraz powstawanie nowych instytucji różnego szczebla, wspierających nowy model rozwoju wsi. Typologia systemów gospodarowania w rolnictwie może być pomocna do opracowania możliwie najlepszych kierunków i strategii rozwoju oraz wymaganego interwencjonizmu państwowego i lokalnego, a szczególnie do poprawy efektywności zarządzania i różnych form wsparcia finansowego i doradczego ze strony władz lokalnych i samorządowych oraz organizacji społecznych i zawodowych.

Literatura

- Adamowicz M. [2005]: Koncepcja zintegrowanego, zrównoważonego i wielofunkcyjnego rolnictwa w polityce rozwoju wsi. [W:] Integracja problemów środowiskowych i teorii zrównoważonego rozwoju w systemie zarządzania przedsiębiorstwem, Centrum Zrównoważonego Rozwoju i Zarządzania Środowiskiem, Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Białystok, ss. 7-16.
- Badanie dotyczące stworzenia systemu wskaźników dla oceny realizacji zasady good governance w Polsce. [2008]. Raport zespołu ECORYS POLSKA na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Bertaglia M., Joost S., Roosen J. [2007]: Identifying European Marginal Areas in the Context of Local Sheep and Goat Breeds Conservation: A Geographic Information System Approach, *Agricultural Systems* nr 94, ss. 657 – 670.
- Dax T., Hellegers P. [2000]: Policies for Less Favoured Areas. [W:] CAP Regimes and the European Countryside. Prospects for Integration between Agricultural, Regional and Environmental Policies. F. Brouwer, P. Lowe (eds.). CAB International, Wallingford, ss. 179-197.
- Dax T. [2005]: The Redefinition of Europe's Less Favoured Areas. Paper for 3rd Annual Conference – Rural Development in Europe. London, 15–16 November. [Tryb dostępu:] http://mpr.ub.uni-muenchen.de/711/1/MPRA_paper_711.pdf. [Data odczytu: wrzesień 2010].
- Dixon J., Gulliver A., Gibbon D. [2001]: Farming Systems and Poverty: Improving Farmers Livelihoods in a Changing World. FAO i World Bank, Rzym i Waszyngton DC.
- Filipiak K., Wilkos S. [1998]: Wybrane metody analizy wielozmiennej i ich zastosowanie w badaniach przestrzennych. IUNiG, Puławy.
- Hodge I., Monk S. [2004]: The Economic Diversity of Rural England: Stylised Fallacies and Uncertain Evidence. *Journal of Rural Studies* nr 20, ss. 263-272.
- Keulen van H. [2006]: Heterogeneity and Diversity in Less-favoured Areas, *Agricultural Systems* nr 88, ss.1-7.

- Koncepcja good governance - refleksje do dyskusji. [2008]. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Departament Koordynacji Polityki Strukturalnej, Warszawa.
- Kutkowska B. [2007]: Kierunki rozwoju obszarów wiejskich zlokalizowanych na terenach o dużych walorach przyrodniczych. *Wieś i Rolnictwo* nr 3, ss. 109-128.
- Mikulowski W. [2005]: Nauka administracji, zarządzanie publiczne i paradygmat rządzenia publicznego. [W:] Z teorii i praktyki zarządzania publicznego. B. Koźuch, T. Markowski (red.). Fundacja Współczesne Zarządzanie, Białystok.
- Musiał W. [2009]: Demograficzne i społeczne uwarunkowania powstawania wiejskich obszarów problemowych. *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia* nr 8(2), ss. 93-102.
- Rosner A. [1999]: Typologia wiejskich obszarów problemowych. A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Roszkowska-Mądra B., Gozdowski D., Mądry W. [2006]: Diversity of rural less-favoured areas in Podlasie province, Poland. *Journal of Central European Agriculture* nr 7, ss.723-730.
- Roszkowska-Mądra B. [2009]: Koncepcje rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich. *Gospodarka Narodowa* nr 10, ss. 83-102.
- Roszkowska-Mądra B. [2010]: Obszary wiejskie o niekorzystnych warunkach gospodarowania w aspekcie ich zrównoważonego rozwoju. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok.
- Ruben R., Pender J., Kuyvenhoven A. [2007]: Sustainable Poverty Reduction in Less-favoured Areas: Problems, Options and Strategies. [W:] R. Ruben, J. Pender, A. Kuyvenhoven (eds.). Sustainable Poverty Reduction in Less-favoured Areas. CAB International, Wallingford, ss. 1-61.
- Ruben R., Pender J. [2004]: Rural Diversity and Heterogeneity in Less-favoured Areas: the Quest for Policy Targeting. *Food Policy* nr 29, ss. 303-320.
- Rudolf W. [2010]: Koncepcja governance na szczeblu regionu samorządowego. [W:] Dylematy rozwoju lokalnego i regionalnego na początku XXI wieku. S. Korenik, A. Dybała (red.). Wyd. UE we Wrocławiu, ss. 136-143.
- Ruiz F.A., Castel J.M., Mena Y., Camúñez J., González-Redondo P. [2008]: Application of the Technico-economic Analysis for Characterizing, Making Diagnoses and Improving Pastoral Dairy Goat Systems in Andalusia (Spain). *Small Ruminant Research* nr 77, ss. 208-220.
- Sobiecki R. [2007]: Globalizacja a funkcje polskiego rolnictwa. SGH, Warszawa.
- Ślusarz G. [2005]: Studium społeczno-ekonomicznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich w świetle zagrożenia marginalizacją na przykładzie województwa podkarpackiego. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.
- Wilkin J. [2006]: Potrzeby i możliwości pogodzenia światowej liberalizacji handlu produktami rolnymi z utrzymaniem wsparcia dla rolników w Unii Europejskiej. [W:] Polska strategia w procesie kształtowania polityki Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich i rolnictwa. J. Wilkin, M. Bład, D. Klepacka (red.). IRWiR PAN, Warszawa, ss. 111-126.
- Wilkin J. [2008]: Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich. [W:] Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014-2020. M. Kłodziński (red.). IRWiR PAN, Warszawa, ss. 9-20.